

Mustas talaaris mustvalge lipu all.

Vabadussõjalaste religioonipoliitika, kirik ja vaimulikkond

Riho Saard

Vabadussõjalaste liikumisest kirjutanud ajaloolased ei ole varem vabadussõjalaste, kiriku ja vaimulikkonna omavahelistele suhetele süvendatud tähelepanu pööranud. Seepärast püüangi avada käesolevas artiklis allikatele toetudes vabadussõjalaste religioonipoliitika sisu ja mõju 1930-ndate Eestis.

Vabadussõjalaste religioonipoliitika

Millised olid Eesti Vabadussõjalaste Liidu (EVL) eesmärgid, milline nende religioonipoliitika, millega kirik võis teoreetiliselt haakuda ja mis kirikule meeldis?

Eesti Vabadussõjalaste Keskliidu III kongressil Tallinnas võeti 1932. aasta 20. märtsil vastu resolutsioonid, mille hulgas mõisteti hukka noorsoo kasvatamise mängimine sotsialistide kätte (§3).¹ On üldiselt teada, et vabadussõjalased suhtusid religiooni pooldavalt, sest pidasid usku eesti rahva kõlbluse aluseks. Riik pidi seepärast ka usku ja kirikut toetama.² Mõlemad olid seevastu sotsialistide kriitika all.³ Rõuge koguduse õpetaja Valter Viksi arvates pidi vaimulikkond tegema kõik selleks, et hävitada katsed, mida võeti usu-

salgajate poolt ette noorte usuliste tunnete purustamiseks.⁴ Riigikogu liikmed, vaimulikud Leopold Raudkepp ja Aleksander Sternfeldt esitasid 1932. aasta lõpul haridus- ja sotsiaalministeeriumile märgukirja, milles kurtsid usulise hariduse madala taseme üle koolides ja palusid usuõpetuse tundide arvu suurendamist ning vaimulikele õiguse andmist koolides antavat usuõpetust revideerida. Minister Hugo Kukke ei pooldanud vaimulikele sellise õiguse andmist. Usuõpetuse kvaliteedi tõstmisse ja tundide arvu suurendamisse suhtus ta aga üldjoontes positiivselt, kuid ei teinud siiski 1933. aasta jooksul mingit konkreetset otsust.⁵ Loomulikult häiris selline suhtumine nii luteri kui ka apostlik-õigeusu kirikut.

Vasakpoolsuse-vastasus, nii nagu Röpina koguduse õpetaja Anton Saarmann 1932. aastal koguduse kroonikas kirjutas, oli esimene asi, mis kirikut ja vapse ühendas, sest viimased olid „ägedad antimarksistid” kes suhtusid kirikusse väga heatahtlikult.⁶ Vabadussõjalaste liikumine ei olnud ainult üksnes religiooni positiivselt suhtuv liikumine. Kristlikes ringkondades peeti seda ka uueks usuliseks liikumiseks, religioosseks jõuks, mis pidas metafüüsilist võitlust kurja ja pimedu-

¹ Võitlus 1932, nr. 6/7; Eesti Vabadussõjalaste Liidu põhikiri. Kohtu- ja siseministri 28. oktoobri 1933 otsusel registreeritud. Tallinn, 1933; R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937 I Legaalne periood (1929–1934). – Studia Baltica Stockholmiensia 6. Uppsala, 1991, lk. 73, 75, 82.

² M. Graf. Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934. Koos eellooga (1905–1917) ja järellooga (1934–1940). Tallinn, 2000, lk. 273.

³ Rõuge Kiriku Teataja, nr. 1, 25.02.1931; nr. 2, 29.03.1931.

⁴ Usuvastane kihutustöö noorte keskel. – Rõuge Kiriku Teataja, nr. 7, 03.10.1931.

⁵ A. Elango. Vaimne kultuur 1933. – Eesti Kroonika 1933. Elav teadus nr. 28. Tartu, 1934, lk. 63–64.

⁶ EELKKA Röpina koguduse kroonikaraamat 1920–1940, lk. 59.

Vabadussõjalased tulevad.

„Nemad jõid viina ja kiitsid kuld- ja hõbe, vask-, raud-, puu- ja kivi jumalaid. Selsamal tunnil tulid inimese käe sõrmed välja, ja kirjutasid... hooned lubatud seinale peale.
... Ja see on kiri, mis on kirja pandud: Mene, mene, tekel uwarfin... find on waetud waekausfide peal ja leitud väga terve olevat. (Saanielt raam. 6 peat.)

Ajakiri Võitlus nr. 5 1932. a.

sega, mida ilmestab eriti hästi 1932. aasta 20. märtsi Võitluse numbri esikaane pilt, kus kujutatakse religioosse kohtu saabumist Eesti ühiskonna üle. Jumaliku kohtu läbiviijateks olid vapsid.⁷

See religiooni hääl kõlas väga tugevalt vabadussõjalaste ajakirjas Võitlus kuni selle sulgemiseni (viimane number 13. märtsil 1934). Teravik oli suunatud vasakpoolsete erakondade pihta, kes levitasid usuvastaseid vaa- teid ja hoiakuid Eesti ühiskonnas, aga see oli suunatud ka riigijuhtide usuleiguse pihta, mil- lega oli rahvas lükatud „marksistliku kuristiku äärele”⁸. „Meie rahvas on ja saab olema usklik

ja ei lähe usu pärast iialgi tegema kompromisse sotside ja kommunistidega. Vabadussõjalaste liikumine on ka uus usuline liikumine. Ta ei tunnista rahva kõlbelises elus ühtki kompro- missi ei sotsidega, ei kommunistidega ega ka „tuulelippudega”. [— —] Sellepärast – uuele Eestile – usulised alused,” nõudis keegi pseu- donüümi „-ks.-” taha varjunu.⁹ Pseudonüü- mide „-ks”¹⁰, „ks.-” ja „-ks.-” taha võis olla varjunud Rõuge koguduse õpetaja Valter Viks, kes kirjutas ka vabadussõjalaste propaga- ndaalbumis „Vabadussõjalane 1918–1933” Vaba- dussõjast kui religioosset ja metafüüsilisest pimeduse ja valguse võitlusest.¹¹

⁷ Võitlus 20.03.1932, nr. 5.

⁸ ks. - Kristuse hale meel... – Võitlus 06.04.1933, nr. 15; Jumala ja usu teotajad. – Võitlus 29.04.1933, nr. 24; M. O. Advendiks. – Võitlus 02.12.1933, nr. 115.

⁹ -ks.- Riigile – usulised alused. – Võitlus 25.02.1933, nr. 8.

¹⁰ -ks. Jeesus, veereta kivi ära. – Võitlus 15.04.1933, nr. 19.

¹¹ V. Viks. Kristusega valgusele vastu. – Vabadussõjalane 1918–1933. Tallinn, 1933, lk. 35.

Terves maailmas oli käimas „uue vaimu” otsimine, millest pidid sündima uued eluvormid ja uued elumõisted. Siiaaani valit- ses vana „punase Jumala” sotsialistlik vaim, mida „meie riigi juhid alati sõbralikult pool- dasid”, aga see ei pidanud nii enam edasi kestma.¹² Lahenduse pidi tooma Eesti elu vaimne ümbersünd.¹³ Valter Viks kuulutaski, et „meie elu põhimõte ja siht on võidelda kõige selle vastu, mis meie senist elu on teinud inetuks ja ka alatuks. Sest mitte igakord ei ole siin süüdi rahvas ise, küll aga peami- selt need, keda nimetatakse rahva juhtideks. Meie senised juhid on alati Jumalast kaugel olnud ja nendel on heameel olnud, kui üks ja teine vördjas on suu Jumala teotamiseks täis võtnud [– – –]. Jumal saatis vabadussõjalasi selleks, et võitluse läbi puhastada ja uueks teha inimese südant ja vaimu.”¹⁴

„Vabadussõjalased on tule äratanud, mis tõstab rahvast, mis puhastab rämpsus ja saasta põletab [– – –] hoidke, et tuli põleks, sest rahvas on oma saatuse juba teist korda vabadussõjalaste kätte usaldanud,” kuulutas Türi koguduse õpetaja Peet Nõmmik.¹⁵

Teine faktor, miks osa vaimulikke oli val- mis toetama vabadussõjalaste rahvaliikumist ja nende võimuletulekut, oli kiriku ebakindel positsioon ühiskonnas. Ühest küljest oli see seotud sajanditepikkuse härraskiriklik-kolo- niaalse minevikuga eestlastesse jäetud raske rahvuslik-religioosse traumaga. Teisest küljest aga sellega, et Eestis oli iseseisvuse algaasta- tel kiriku suhtes vastu võetud rida vasakpool- seid otsuseid, nagu kirikumaade sundvõoran- damine, usuõpetuse koolist väljaheitmine ja pärast selle ainult vabatahtliku õppeainena tagasitoomine, kiriku jätmine ühiskonna äärealale. Kiriku keskvalitsusele ei meeldi-

nud muidugi ka 1926. aastal kehtima hakanud usuühingute ja nende liitude seadus, mis jättis üksikogudustele demokraatliku võimaluse eralduda koos varadega üldkirikust. Sellist liberaalset kiriklikku individualismi kriti- seerisid põhimõtteliselt ka vapsid, sest seegi sarnanes vasakpoolsusega. Võitluses ilmus Have-Valtmani karikatuur „Kolleeqid”, mis kujutas Eesti-Vene riigipiiril vestlemas usu ja kiriku lõhkumise teemadel Venemaa kom- munisti ja Eesti uusprotestanti¹⁶ Theodor Tallmeistrit.¹⁷

Niisiis tegeldi ka kirikus nn. valedemo- kraatia kritiseerimisega. Individualistlikke trende, mis olid vastuolus rahvus- ja kiri- kuühitsuse ideega, ei väärtustatud. Kord oli esteetiline. Üksikul polnud eraldivõetuna väärtust. Tähtis oli rühmakuuluvus. Hugo B. Rahamägi rääkiski „kiriklikust bolševismist”, pidades sellega silmas kiriku keskvalitsuse nõrkust, koguduste ja vaimulike isepäisust.¹⁸ Niisiis oli vasakpoolsuse ja kiriku mittevää- rilise positsiooni vahele tõmmatud seos ning võitlus sellega ühendas kirikut ja vapse.

Vapside poolelt jõudis Andres Larka esitada 1933. aasta 7. detsembril Riigikogu juhatusel „Marksismi vastu võitlemise sea- duse” eelnõuprojekti.¹⁹ Seaduse eelnõu järgi tuli keelata ära Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei ja teiste sotsialistliku ühiskonnakorra maksmapanekut taotlevate organisatsioonide tegevus Eestis (§1). Riigikogu juhatus otsus- tas 15. detsembril, et esitatud eelnõu käiku ei anta ega esitata ka rahvahääletusele.²⁰ Vapsid levitasid ka lendlehte „Lõpp marksismile Ees- tis”.²¹ Sotsialistliku Tööliste Partei keelusta- mist lootsid ka vaimulikud. Adolf Horn kirju- tas veel 1935. aasta alguses, et „sotsialistlike või teistesse pahempoolsetesse erakondadesse

¹² Uus vaim, Jumala vaim. – Võitlus 03.06.1933, nr. 38.

¹³ A. S. Lõikuspühaks. – Võitlus 07.10.1933, nr. 91.

¹⁴ V. V. Meie võitleme selleks, et puhastada. – Võitlus 09.11.1933, nr. 105.

¹⁵ P. Nõmmik. Võitleme, et tuli ei kustuks. – Võitlus 28.11.1933, nr. 113.

¹⁶ Eesti uusprotestantlusest vt. lähemalt R. Saard. Kultuurprotestantismi ja teoloogilise liberalismi ajalugu Eestis. Peatükk XX sajandi Eesti teoloogilises mõtteloos. Tallinn, 2008.

¹⁷ Kolleeqid. – Võitlus 23.11.1933, nr. 111.

¹⁸ V. Vihuri. Piiskop Rahamägi ja luterlik kirik vaikival ajastul. – Ajalooline Ajakiri 2008, nr. 3 (125), lk. 218.

¹⁹ ERA, f. 949, n. 2, s. 467s.

²⁰ ERA, f. 80, n. 5, s. 2053.

²¹ ERA, f. 26, n. 3, s. 119.

kuuluvus kustutab aegamööda usuelu”.²²

Vabadussõjalaste suuskongressil „Estoonias” 1933. aasta 17. detsembril vastu võetud resolutsioonides öeldi: „Kuna kristlik kirik süvendab ja arendab riigi kodanikes usutundeid ja elamusi, seega luues aluse riigikodanike kõlblisele kasvamisele ja ausale tegutsemisele, siis tunnistas riik kirikut kui tähtsat tegurit riiklikus ja rahvuslikus elus ja tagab temale väärilise tegutsemisvõimaluse.”²³

Kirik oli rahva moraalse, usulise ja isamaalise kasvatusedendaja, kuid seadustega lükatud ühiskonna äärealale, kus tal puudus vajalik riigipoolne kaitse. Ükskõiksust usu ja kiriku suhtes väljendasid riigijuhid kas või juba ainuüksi sellega, et ei osalenud vabariigi tähtpäevade tänujumalateenistustel. Seepärast nähti just teistsuguse suhtumisega vabadussõjalastes uut kõlblist jõudu.²⁴

Nii olid kirikul vapsidega oma kokku puutepunktid olemas ja üks keskne aateliselt mõlemad ühendav tegur oli vasakpoolsuse eitamise kõrval ka rahvastervikluse ja juhiprintsiip. Kuid avalikult kiriku keskvalitsus ennast vabadussõjalastega siiski siduda ei soovinud. Ilmselt sünnitas see vabadussõjalaste ringides kergelt rahulolematust, sest sellele küsimusele on Võitluses ka tähelepanu pööranud. 25. aprillil 1933 ilmus seal kirjutis „Kiriku poliitika”, milles autor polemiseeris pikalt küsimusega, kas kirik võib osaleda poliitikas või mitte. „Kui kirik enesele selle õilsa ülesande on võtnud, kasvatada inimest, siis peab ta teadma, et usulise arenguga on nii lähedalt seotud isamaaline vabadus ja isamaaline vaim. Sest iga kirik on rahvaga ja rahvusega seotud ja sellepärast ei ole kirik kunagi võinud olla internatsionalismi teenistuses. Tä teenib vaid ühte rahvast ja ühte rahvust. Iga kirikuõpe-

taja peab kõigepealt oma rahvusest võrsunud olema ja peab ka oma rahvast armastama.”²⁵ Ja umbes kuu aja pärast ilmus Võitluses kirjutis, milles kutsuti üles rahvast teenima. „See teenimine ei ole n.n poliitika tegemine, vaid see on eneseohverdamine. Poliitika ei ohverda, ta võtab. Kirik aga andku rahvale ühtmeelt, ühendagu teda [– –]. Siin on, kirik, sinu praegune ülesanne, mine ja teeni evangeliumiga Eesti rahvast, aga mitte erakondi ja erakonnamehi, sest teenida neid tähendab teenida sotsialismi ja ristiusu vastaseid.”²⁶

Kiriku keskvalitsus otsustas 29. mail 1933 jääda Eesti erakondade suhtes neutraalseks, distantseerides ennast käimasolevatest poliitilistest aktsioonidest, ja palus õpetajatel kantlist mitte poliitikat teha.²⁷ Erakondade põhiseaduse muutmise kava kukkus rahvahääletusel läbi (vastu 333 045, poolt 161 089 häält)²⁸, millest tundis vapside sõnul rõõmu kogu usklik eesti rahvas ja evangeelne luterlik kirik ning kiriku keskvalitsus ei olnud kunagi nii suurt lugupidamist ära teeninud kui nüüd, kus ta keeldus ennast rakendamast erakondade agitatsiooni ikkesse.²⁹ „Eestlased on alati olnud usklikud ja jumalakartlikud inimesed, aga uskmatud ehk paremal juhul „heahtlikud” on olnud n.n juhid, kes ennast 14 aastat tagasi rahvale kaela sokutasid ja kes siis „vabameelsust” oma kõnede, kirjutiste ja ajalehtede kaudu propageerima hakkasid. Aga meie näeme rahva suurt armastust kiriku vastu [– –] aga n.n juhid – teenisid Jumala vastaseid – ja said ka oma palga. Ja nüüd edasi – mis peab kirik tegema? Paluma, et Jumal ühes uue Eesti ajajärguga tooks kaasa ka uut südant ja uut vaimu. Siin seisab määratu suur töö meie kirikul ees, sest nüüd peab kirik olema võitleja kirik.”³⁰

²² EELKKA, sari 11, s. 163. Adolf Horn. – A. Horn „Õpetaja tänapäevased ülesanded hingehoidjana”. 1935, lk. 46.

²³ Vabadussõjalaste suuskongressi poolt 17. det. s.a. vastuvõetud otsused ja resolutsioonid. – Võitlus 21.12.1933, nr. 123.

²⁴ Uus Eesti riigi ajajärk. – Rõuge Kiriku Teataja 24.06.1933, nr. 1.

²⁵ Kirikuõpetaja. Kiriku poliitika. – Võitlus 25.04.1933, nr. 22.

²⁶ Kiriku ülesanne. – Võitlus 20.05.1933, nr. 32.

²⁷ Kiriku „Ei” erakondadele. – Võitlus 01.06.1933, nr. 37.

²⁸ Võitlus 15.06.1933, nr. 42.

²⁹ Kiriku „Ei” erakondadele. – Võitlus 01.06.1933, nr. 37.

³⁰ Jumal ei lase ennast pilgata. – Võitlus 20.06.1933, nr. 44.

Mida konkreetselt ootas kirik vabadussõjalastelt? „Esimene soov on – anda Eesti kirikule inimeseõigused tagasi, s.t tunnustada tema tööd ja tegevust, kui vajalikku rahva kõlblises ja vaimlises elus. Ja sellepärast peab kiriku vastu au ja lugupidamine uuesti jalule seatud saama. Seda aga ei saa enam need „juhtivad” mehed teha, kes oma hinge ja vaimu poolest on mädad, küll aga uued mehed ja uued rahvajuhid [– – –] riik peab kirikut kaasa tõmbama, rakendama ja võimaldama temale oma ülesandeid täita täie jõuga ja armastusega [– – –]. Praegused erakonnamehed tunnustavad kirikut sama palju, kui ühe küla pulliühingut, kanakasvatust või paremal juhtumil haridusseltsi või rahvaraamatukogu. Mida viletsam on kiriku seisukord, seda rõõmsam on erakonnameeste süda ja meel, sest erakonnad on saatana tööriistad rahva hinge, vaimu ja rahakoti kallal [– – –]. Kiriku ja usuvastased on n.n rahva juhid, nende süda on mäda, rahva hing on aga terve ja ootab õigeid juhte. Kirik ja riik peavad üks olema. Jumal valitseb üle mõlemate ja sellepärast peab ka mõlemal töö ja tegevus kooskõlastatud olema. Ei või usklik kodanik sarnase valitsuse sõbralik olla, kes kirikut teotab ja maha surub [– – –]. Meie uus Eesti peab kirikut enesega siduma ja temale kõige laiemal kujul võimaldama Kristuse riiki levitada. Kui oleme erakondade saatana kavalused ära võitnud, siis oleme Eestile uut Neli-pühi Vaimu võitnud. Jumal, aita meid!”³¹

Milline oli aga õieti vapside juhtkonna kirikupoliitika ja suhtumine riigikiriku ideesse, milles sotsialistid neid süüdistades kahtlustasid, et nad olevat sel eesmärgil sõlminud salajase kokkuleppe luterliku kirikuga? Artur Sirk valgustas 1933. aasta septembri lõpul vabadussõjalaste suhtumist põhiseaduse §1, mis sätestas, et riigiusku Eestis ei ole. Selle paragrahvi jättis vabadussõjalaste põhiseaduse muutmise eelnõu muutmata: „Meie

austame usku ja kirikut [– – –] iga suurem toiming, iga tähtsam üritus on alustatud palvega ja Jumala sõnaga [– – –]. Vabadussõjalaste liikumine näeb ristiusus suurt kõlblist väärtust meie riigi ja rahva elule [– – –]. Samuti ei luba maksev põhiseadus (ega ka vabadussõjalaste eelnõu) teha ühtegi kirikut riigikirikuks ega eelistada üht usutunnistust teisele. Nii hästi Lutheri, Ap. Õigeusu, Methodisti, Baptisti, Adventisti jne. usutunnistused on üheväärsed põhiseaduse ees ning sellisena võtab neid ka vabadussõjalaste liikumine.”³²

Seega püüdsid vapsid olla kogu rahvast ja kirikut ühendav rahvaliidumine.³³ See ei tähendanud, et võimule tulles oleksid nad lubanud luterliku kiriku juhtkonnale luua Eestis luterlik riigikirik. Kuid tuleb ka mõista, et mingid muud poliitilised voolud polnud Eesti iseseisvuse ajal esinenud nõnda religiooselt kõlavate toonide ja kirikut pooldavate žestidega, kui seda tegid vabadussõjalased. Seepärast oli sellel liikumisel positiivset vastukaja kiriku vaimulike hulgas, kes nägid selles uut religiooset jõudu. 1933. aasta oktoobris vapside põhiseaduse muutmise eelnõu rahvahääletuse võidu puhul peetud tänujumalateenistustel Tallinna Kaarlis jutlustas Käina koguduse õpetaja Boris Aareandi: „Ja Jumal ütles: „Saagu valgus!” Ja valgus sai. [– – –]. Jumal äratas rahva nüüd uuele otsimise ja valguse teele.” Sealsamas kuulutas Rõuge koguduse õpetaja Valter Viks: „16. oktoober 1933 saavutatud vabadussõjalaste võit on vendluse, rahvusühtluse võit.”³⁴ Tallinna Jaani kirikus kuulutas õpetaja Friedrich Stockholm: „Kõik, mis Jumalast on sündinud, võidab maailma ära.”³⁵ Selliselt väljendudes andis ta kuulajatele mõista, et vabadussõjalaste liikumine oli Jumalast sündinud liikumine, mis pidi jumatlatu maailma ära võitma.

Mis puudutab juhprintsipi, siis mõned vaimulikud nägid kindral Larkas ka midagi enam kui ainult erusõjaväelast. Näiteks San-

³¹ -ks. Eesti kirik ja vabadussõjalased. – Võitlus 01.08.1933, nr. 62.

³² A. Sirk. Usk ja kirik. – Võitlus 26.09.1933, nr. 86.

³³ Erakondluse häädaldamine kiriku pärast. – Võitlus 09.01.1934, nr. 4.

³⁴ Tänujumalateenistused rahva suure võidu puhul. ”Jumal, õnnista uut isamaa ärkamist!” – Võitlus 21.10.1933, nr. 97.

³⁵ Sealsamas.

gaste koguduse õpetaja Mihkel Ostrov, keda sidusid kindraliga ka lähedased perekonnasi-demed (Larka oli teist korda abielus Mihkel Ostrovi õe Marianne-Leontinega (s. 1928)³⁶ ja kolmandat korda abielus Mihkel Ostrovi õe Helmi-Veronikaga)³⁷, võrdles Larkat 1934. aasta 5. märtsil Hargla rahvamajas tema 55. sünnipäeva puhuse aktuse kõnes Moosesega: „Iisraeli rahvast kui rahvast ei olnud olemas, vaid Jumal saatis ühe mehe, kes lõi Iisraeli rahvast rahva, ja see mees oli Mooses. Eesti rahvast kui rahvast ei ole senini olnud ja nüüd on Jumal saatnud meile ühe mehe, kes loob Eesti rahvast rahva.” Ostrov palus õnnistust Jumalast saadetud mehe Andres Larka ette-võtmistele.³⁸

1934. aasta jaanuaris toimus Tartus tradit-siooniline usuteadlaste jaanuarikonverents, kus tulid arutlusele riigi ja kiriku suhted. Vabadussõjalased ootasid huviga usuteadlaste otsuseid.³⁹ Teemat arutati suure tõsidusega ja 24. jaanuaril pidas Lääne praostkonna praost Gustav Haller seal ettekande „Mis järelused peab tegema kirik viimasest rah-vahääletusest?”. Ta palus kirikul väga arves-tada sellega, et „kiriklik rahvas” hääletas suu-res enamuses põhiseaduse muutmise poolt. „Rahvajuhid ei juhi rahvast, vaid lasevad end juhtida erakonna pilli järele. Juhiks olgu usaldatav mees, valitav otseselt rahva poolt. Riigivanem olgu rahva teener, tema ülemus olgu aga Jumal. Senini on valedemokraatia valitsenud ka kirikus [– – –]. Valedemokraatia on heidetud välja riigist, seda peab tegema ka kirik [– – –]. Riik ja kirik peavad ütlema: meie tunnistame, austame üksteist [– – –]. Annaks Jumal meile niisuguseid riigimehi. Riigikogu liikmete arvu vähendati. Ka kirikul

tuleks sama teha demagoogide mõjule pääse-mist takistada. Kiriku põhikiri tuleks muuta. [– – –] Loobuda tuleb valedemokraatiast ja demagoogiast.”⁴⁰

Pärast pikki arutelusid jõuti lõppette-panekuni, mille järgi oli kirik autonoomse üksusena rajatud väga halvale usuühingute seadusele. Riik pidanuks oma seaduste kaudu tunnustama kirikut kui tervikut, nii et oleks üks Eesti luterlik kirik ja selle kõrval ei oleks teisi luteriusnimelisi kirikuid Eestis. Sellise tervikliku luterliku kiriku juhtivate organite otsuste teostamisvõimalus pidi saama garan-teeritud vastava uue seadusega.⁴¹

Vabadussõjalaste jaoks olid usuteadlaste jaanuarikonverentsi hinnangud ja kokkuvõtted riigi ja kiriku suhete kohta vastuvõetavad, nagu väljendas Võitluses ilmunud pealkirigi – „Eesti rahvakirik mõistab hukka valedemokraatia riigi- ja kirikuelus”.⁴² Ka tulevane piiskop, professor Hugo B. Rahamägi, kes esines 14. veebruaril akadeemilises usuteadlaste seltsis ettekandega riigi ja kiriku vahelistest suhetest, pidas neid suhteid täiesti ebarahuldavaks: „Kui mujal kaevatakse, et riiklik piiskop⁴³ püüab valvata üksikute kodanikkude südametunnis-tuse üle, siis meil on asi ümberpöörduvalt – riik ja kirik on üksteisest liig kaugel.”⁴⁴

Ei ole põhjust arvata, et vabadussõjalas-tega opositsioonis olevad erakonnad ei oleks olnud teadlikud vapside religioonipoliitika sisust ja suurema osa kirikurahva hulgas levi-vatest meeoludest. Vabadussõjalaste eeskul-jul nägi ka Asunike Koondise poolt riigiva-nema kandidaadiks esitatud Johan Laidoneri poliitiline platvorm 1934. aasta veebruaris ette, et riik „peab toetama kiriku keskviimu ja aitama jalule seada kiriku keskviimu auto-

³⁶ Kindral A. Larka Põhiseaduse lahingu juht. Vabadussõjalaste poolt Eesti rahvale esitatud kandidaat riigiva-nema kohale. Tallinn, 1934, lk. 3.

³⁷ A. Lehtmets. Ühest vastuolulisest ristkavalerist. – Harju Ekspress 02.11.2008.

³⁸ ERA, f. 852, n. 1, s. 1013.

³⁹ Võitlus 23.01.1934, nr. 10. Usutegelased ja erakondlased.

⁴⁰ EELKKA Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartu 23–25 jaanuar 1934, lk. 14–15.

⁴¹ EELKKA Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartu 23–25 jaanuar 1934, lk. 16–18.

⁴² Usuteadlased arutasid kirikupoliitilisi päevaküsimusi. – Võitlus 27.01.1934, nr. 12.

⁴³ Rahamägi pidas töönaoliselt silmas 27.09.1933 Wittenbergis kogunenud Saksa rahvussinodil uuele riigikiri-kule valitud riigipiiskoppi Ludwig Müllerit. Vt. R. Saard. Euroopa üldine kiriku ajalugu selle algusest kuni tänapäevani. Tallinn, 2005, lk. 385.

⁴⁴ Riigi ja kiriku vahekord. – Võitlus 17.02.1934, nr. 21.

riteeti”.⁴⁵ Laidoneri riigivanemaks valimist korraldava peatoimkonna häälekandja Rahwa Tahe avaldas 24. veebruaril nõudmised Eesti kiriku uuendamiseks ja tervendamiseks. See nägi ette suuremat võimu kiriku keskvalitsusele, kuid mitte riigikiriku loomist, mis oleks eeldanud põhiseaduse muutmist.⁴⁶

Mis sai vabadussõjalaste religioonipoliitikast pärast 12. märtsi?

Pärast 12. märtsi riigipööret kritiseeriti alguses teravalt ja naerdi välja vaimulikke kui varisere, kes olid õnnistanud vabadussõjalaste kui „kurjategijate ja inimkonna jätiste” lippe. „Rööbiti vaimse vägistamise ja usuliste tunnete mõnitamisega käis ka [– –] ühiskonnale hädaohtlik demagoogia [– –] usklikele lubati kiriku riigi kirikuks muuta ja koguduste maksud ära jätta,” kirjutati vapse laimavalt ajalehes Rahwa Tahe.⁴⁷ Samasugust demagoogilist laimu levitati ka 1934. aasta Eesti Kroonikas.⁴⁸

Me ei tea päris täpselt, kuidas oleksid vapsid oma poliitikat, kaasa arvatud religioonipoliitikat võimule tulles teostama hakanud. Põhiseadusevastasest riigikiriku loomisest olid nad ennast avalikult distantseerinud. Võimu haaranud Päts hakkas seadusi kehtestama igatahes ilma parlamendita. Kirikut puudutavad dekreedid olid iseloomult niisugused, mis pidid aitama vaimulike autoriteeti riigis tõsta. Võidule pidid kirikus tulema need, kes olid otsinud ja taotlesid riigilt senisest suuremat tuge kirikule. Sisuliselt võtsid Päts ja Eenpalu

kohe vapside religiooni ja kirikut pooldavad žestid ning religioonipoliitika põhiosa üle, hakates seda endale sobivalt ellu viima.

Esimeseks märgiks sellest oli vaimulike ametirõivastuse kaitseks antud dekreet, mis avaldati 6. aprillil Riigi Teatajas. 7. septembril võeti vastu kirikutelt võõrandatud maade eest tasumaksmise seadus.⁴⁹ 14. detsembril kuulutati riigivanema dekreediga välja pühade ja puhkepäevade seadus, mis lähtus luteri kiriku pühade kalendrist. Selle seadusega koos hakkas kehtima ka kiriku liikmemaksu sundkorras sissenõudmise seadus.⁵⁰ 24. detsembril kuulutati Pätsi dekreediga välja uus kirikute ja usuühingute seadus, mida uus piiskop Hugo B. Rahamägi nimetas heldinult tõeliseks „jõulukingiks”.⁵¹ Pätsi aga tõeliseks „eesti rahva isaks”.⁵² Propaganda toimetajad aga kirjutasid valitsuse sammude ja kirikuseaduse suurest mõjust kiriku „tervendamisel”, nimetades seda lausa kiriku „uusõnniks”.⁵³ Uus Eesti peatoimetaja Hugo Kukke kirjutas, et kui oleks jäänud kehtima „endine olukord”, polekski saanud kehtestada uut kirikuseadust. Ta lootis, et see seadus loob eeldused, et kirikud ja kogudused tõusevad „võimsaks rahvuskirikuks”.⁵⁴

Kas kiriku juhtkond eesotsas piiskopiga läks kaasa võimukolmiku poolt viljeldud poliitika toetamisega? Otse loomulikult, sest selle autoritaarse valitsuse konservatiivset, tsentraliseerivat ja traditsioonilisi väärtusi väärtustav reformide programm sobis väga hästi kiriku keskvalitsusele.⁵⁵ Ainsad demokraatia kaitseks välja astunud kritiseerijad olid liberaalsed uusprotestandid. Kuid nemadki olid seda

⁴⁵ J. Laidoner. Riigivõimu ülesandeid tänapäeva Eestis. – Rahwa Tahe 10.02.1934, nr. 1.

⁴⁶ Riik ja kirik. – Rahwa Tahe 24.02.1934, nr. 3.

⁴⁷ Wabadussõjalus uus usuhullustus. – Rahwa Tahe 31.03.1934, nr. 8.

⁴⁸ O. Urgart. Ideoloogiline ja usundiline elu. – Eesti Kroonika 1934. Elav teadus nr. 39. Tartu 1935, lk. 72.

⁴⁹ Riigi Teataja 1934, nr. 74, art. 627.

⁵⁰ Riigi Teataja 1934, nr. 105, art. 827 ja art. 825.

⁵¹ Usuelu uutel radadel. – 12. märtsi aasta riikliku ülesehitustööd 12 III 1934 – 12 III 1935. Toim. H. Rahamägi ja J. Veelman. Tallinn, 1935, lk. 37.

⁵² V. Vihuri. Piiskop Rahamägi ja luterlik kirik vaikival ajastul. – Ajalooline Ajakiri 2008, nr. 3 (125), lk. 220.

⁵³ Usuelu uutel radadel, lk. 37.

⁵⁴ H. Kukk. K. Pätsi valitsuse ülesehitav töö. – 12. märtsi radadel. Toim. H. Rahamägi ja J. Veelman. Tallinn, 1936, lk. 15.

⁵⁵ T. Karjahärm. Vaim ja võim. Autoritaarse režiimi ideoloogia. – T. Karjahärm & V. Sirk. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, 2001, lk. 288.

avalikkuses ja publitseeritud kirjasõnas teinud viimati 1934. aasta oktoobris.⁵⁶ Valitsuse propagandajuht Kukke seletas pressiesindajatele 1934. aasta detsembris, et uus kirikuseadus oli suureulatusliku tähtsusega kiriku korraldus, mis väljendas riigi uut suhtumist kirikusse.⁵⁷ Piiskop Rahamägi tõstis aga esile, et riigivanim Päts oli „mitmel puhul otsustaval viisil rõhutanud usu, kiriku ja eriti ristiusu tähtsust. Ta on öelnud, et kasvatajad ei tohi enam käperdades ja pilgates käia ümber rahva hinge paremate tunnetega. Kasvava noorsoo hinge ei tohi enam veristada ega lagastada, vaid see tuleb täita kõige sellega, mis on igavesti suur, püha, ilus, hea, tõde.”⁵⁸

Ka Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku metropoliit Aleksander võis öelda, et valitsusvõimu suhtumine usuellu oli muutunud, ja „see püüe ilmneb kas või selles, et valitsuse poolt algatatud suuremad koosolekud avatakse vaimuliku talitusega”.⁵⁹ Nii oli tehtud 1935. aasta jaanuaril omavalitsustegelaste kokkutulekul ja koraaliga alustati veebruaris toimunud ülemaalist koolitegelaste koosolekut. Piiskop Rahamägi tänas siseminister Eenpalu, et vabariigi valitsus kinnitas 3. mail 1935 EELK uued põhimäärused: „Loodan, et Jumal õnnistab seda otsust Eesti Kirikule ja Eesti Rahvale ning Riigile.”⁶⁰

Kahtlemata rõõmustas kirikut ka see, et siseminister otsustas 18. juulil sulgeda Jehoova tunnistajate hereetilisi Piibli-seletusi levitava Vahitorni Piibli ja Traktaadi Seltsi, mis oli alustanud tegevust 22.06.1933.⁶¹ 17. septembril langetas Eenpalu otsuse konfiskeerida ja hävitada kõik jehovistide brošüürid. Hävitamisotsust põhjendati sellega, et

need mõnitasid Rahvasteliitu ja võisid kahjustada Eesti Vabariigi välispoliitika huve. Lisaks olid need vaenulikult häälestatud ühiskonna struktuuride suhtes.⁶²

Eenpalu esines 9. augustil 1936 Läänemaa rahvuspäeval Haapsalu lossiaias umbes 4000 inimesele ja kutsus koos „oma jumalaga rahvuslike eesmärkide poole” liikuma.⁶³ Kiriku juhtkond oli vaimustuses. Enam ei saanud riigimeestele teha etteheiteid, et nad ei hooli usust ega kirikust. „Kirik, kellest riik lugu peab, õpetab rahvast kahekordselt riigist lugu pidama.”⁶⁴ Eenpalu aga esitas kirikutele uue kategoorilise imperatiivi, mille järgi usk pidi kohanduma üheks rahva eneseteostuse abinõuks: „Kirik oma usuliste püüetega peab seisma oma natsiooni eesmärkide teenistuses, sest igal rahval on oma Jumal.”⁶⁵ Just siin kõlasid Saksa kristlaste usuliikumisele nii omased hääletoonid, mille kohaselt tõelise kristluse eelduseks oli solidaarsus oma rahvaga. Kristlus pidi muutuma rassi- ja natsiooniteadlikumaks.⁶⁶

Luterlik kirik püüdis oma natsiooniteadlikkust väljendada sellega, et 1936. aastal seadustati kirikus piiskop Rahamäe otsusega senise viie liturgilise värvi kõrval ka Eesti riigi rahvuslipu sinise värvi kasutamine riiklikel pühadel. Katoliku kiriku traditsioonilise Neitsi Maarja sinise värvi ülesanne oli Eesti evangeelses luterlikus kirikus rõhutada tänutundeid Jumala vastu tema helduse ja truuduse eest, et ta oli kinkinud vaba Eesti riigi ja isamaa. Siniseid kirikutekstiile võeti lõppkokkuvõttes kasutusele ainult üksikutes kirikutes.⁶⁷ Seega jäi see erandlikuks. Rahvusliku teoloogia eestkõnelejaid tuli aga veel mõned aastad oodata,

⁵⁶ R. Saard. Kultuurprotestantismi ja teoloogilise liberalismi ajalugu Eestis. Tallinn, 2008, lk. 205.

⁵⁷ Valitsus kõneleb rahvale oma tööst. Valitsuse propagandajuhi seletused. – Maa Hääl 18.12.1934, nr. 149.

⁵⁸ Usuelu uutel radadel, lk. 38.

⁵⁹ Sealsamas.

⁶⁰ ERA, f. 14, n. 2, s. 221. Rahamägi Eenpalule 04.05.1935.

⁶¹ ERA, f. 26, n. 3, s. 1209, lk. 201.

⁶² ERA, f. 26, n. 3, s. 1209, lk. 124.

⁶³ Oleme eestlased ja jääme eestlasteks! Ühes oma Jumalaga rahvuslike eesmärkide poole. – Maa Hääl 10.08.1936, nr. 90.

⁶⁴ H. B. Rahamägi. Kirikuelus aastaga suur samm edasi. – 12. märtsi radadel, lk. 52.

⁶⁵ A. Palm. Vaimne kultuur 1935. – Eesti Kroonika 1935. Elav teadus nr. 50. Tartu, 1936, lk. 115.

⁶⁶ R. Saard. Euroopa üldine kiriku ajalugu selle algusest kuni tänapäevani, lk. 383, 385.

⁶⁷ M. Raabe. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku tekstiilid aastatel 1917–2000. Tallinn, 2003, lk. 28–31.

kuni nad Eestist põgenenud endise vapsi Boris Aareandi ja teoloog Uku Masingu näol ilmusid. Enne nende tulekut püüdis Lihula koguduse õpetaja Otto Luberg tänuavaldusis minna sammukese kaugemale ja luua Pätsist Hitleri-taolist päästjat, kelle Jumal oli valinud oma tegudeks ja Eesti rahva päästjaks, tervendajaks: „Issand, Sa [– – –] Vägevaid kutsunud rahva keskel / Kes Sinu nõu on teoks tein'd / Kes Sulle aupaistuseks / Ja rahvale on kuulsuseks / Tänu Sulle, tänu Sulle! / Täna, oh Issand, Su palge ette / Me omal kätel kanname / Kes on me maad ja me rahvast juhtind / Nii targalt aastast aastasse / Kell' elu tee nii tormine / On olnud ikka alati / Au Sulle, tänu talle!” ; „Me tervitame Presidenti / Tal' õnne, tervist paludes / Oh, õnnistuse Issand taevas / Tal' aastaid palju kingi veel / Et õnnes, rahu võiks ta juhti / Me maad ja rahvast elu teel.”⁶⁸

Pätsi näitamine Jumala aupaistusena oli siiski kiriku juhtkonna jaoks liig ja Lubergi loodud Pätsi-kultuslikku laulurepertuaari kiriku lauluraamatusse ei võetud. Lihula kirikus neid laule siiski lauldi selleks spetsiaalselt tehtud trükisest. Luberg oli Eesti kiriku kontekstis erandlik nähtus. See-eest Saksamaal, kus Hitlerit kujutati ilmutusena, mis oli avanud uue tee Kristuse juurde, ja Itaalias, kus Mussolinit kujutati postkaartidel taevas viibiva taevase olendina, polnud selline juhikultus erandlik. Erandlikeks jäid Eesti teoloogilisel maastikul Boris Aareandi ja Uku Masing, kuid nende esitatud rahvusteoloogilisi kontseptsioone ei ole kahjuks võimalik selle artikli raames käsitleda.

Vaimulike ametist suspendeerimised ja kiriku tasalülitamine

Kohe pärast riigipööret alustas Riiklik Propaganda Talitus koos poliitilise politseiga erinevate elualade kontrollimist. Rahva meelsuse

kujundamiseks korraldati mitmeid edukaid üleriigilisi kampaaniaid.⁶⁹ Vaimulike selja taga seisid suured kogudused. Selle tõttu kujutasid vaimulikud endast valitsevale võimule ohtlikke konkurente.⁷⁰ Võimu haaranud kolmikul oli võimalus ka kirikuid ühiskonnas tasalülitada. Uue kirikuseadusega oli kärbitud tunduvalt kiriku autonoomiat ühiskonnas. Kirikuseaduse paragrahvide §19 ja §20 näol olid võimulolijail kiriku tasalülitamiseks olemas ideaalsed võimalused. Praktikas tähendas see tugeva kontrolli sisseseadmist vaimulikukonna ja nende jutluste ning palvete sisu üle. Vaimulike üle kontrolli teostasid aga kohalikud Isamaaliidu ja Kaitseliidu osakondade tegelased.

Pahandusi võis koguduste õpetajatel neil aastail tulla igast väikseimast vääratusest. Vaimulike puhul tuli erilise hoolega jälgida mitte ainult nende jutluste ja kõnede lojaalsust riigivanema ja tema poliitika suhtes, vaid ka palvete lojaalsust. Nii näiteks heideti Sangaste koguduse õpetajale Mihkel Ostrovile 1936. aasta märtsis ette, et ta oli jätnud tähelepanuta piiskopi üldriikliku korralduse pidada kõikjal kirikutes tänujumalateenistusi 8. detsembrile kavandatud sündmuste õnneliku likvideerimise pärast ning polnud viimase kahe aasta jooksul kunagi palunud riigivanema ja vabariigi valitsuse eest. „Küll aga palub õpetaja Ostrov: „Jumal anna meile õiget valitsust!”⁷¹

Ostrovi küsimus jõudis 1936. aasta maiks ka Valga poliitilise politsei töölauale. Poliitilise politsei vanemassistent Valgas raporteeris politseivalitsuse direktorile, et pärast vabadussõjalaste liidu sulgemist oli Ostrov muutunud kinniseks ja tagasihoidlikuks. Loobus vapside ideoloogia levitamisest, kuid ühtlasi sellega jäi ka passiivseks riiklike ja rahvuslike ürituste suhtes. Ostrov polevat palvetanud kirikus riigivanema ja vabariigi valitsuse eest „ja nagu möödaminnes lausuvat: „Jumal anna meile õiget valitsust.”” Niisugune pal-

⁶⁸ EELKKA, sari 11, s. Otto Luberg. – Laulud Eesti Vabariigi esimese Presidenti Konstantin Pätsi 65 a. sünnipäeva puhul, 23. veebruaril 1939. aastal Lihula kirikus.

⁶⁹ A. Pajur. Autoritaarne Eesti. – Eesti ajalugu VI. Tartu, 2005, lk. 95.

⁷⁰ A. Roolah. Nii see oli... Kroonika ühest unustuseliiva maetud ajastust. Tallinn, 1990, lk. 292.

⁷¹ EELKKA, sari 11, s. 300 Mihkel Laid (Ostrov). – Sangaste Rahvahääletust Korraldava Seltskondliku Komitee kiri Rahamaale, Isamaaliidu Valga Maakomiteele ja õpetaja Ostrovile 07.03.1936.

vetamine olevat kestnud kuni 1936. aasta aprillini. Pärast seda olevat Ostrov hakanud palvetama korralikult nii riigivanema kui ka vabariigi valitsuse eest. Lisaks mainiti raportis, et Ostrov ei pidanud kirikus tänujumalateenistust vapside riigipöörde kavatsuse õnneliku likvideerimise puhul ja osales vastumeelselt 1935. aasta võidupühal Isamaaliidu Sangaste osakonna korraldatud võidupüha rahvuspäeval, pidades seal ainult puht usulise jumalateenistuse, milles ei käsitanud rahvuslikke ideid. „See laseb arvata, et Ostrov pole huvitatud Eesti riigi heast käekäigust ja et ta ei poolda Valitsuse praegust poliitilist suunda.” Poliitilise politsei vanemassistent Valgas palus leida võimalusi Ostrovi Sangastest mujale ümberpaigutamiseks.⁷²

15. mail raporteerisid Isamaaliidu Sangaste osakonna esimees, vallasekretär ja Sangaste Ühispinga juhataja siseminister Eenpalule, et Ostrov oli viimasel ajal isegi juba riigivalitsuse eest palvetanud. Tema meelsuse muutusesse kaebajad siiski ei uskunud, sest 23. veebruaril oli Ostrov Kuigatsi rahvamajas Kuigatsi vabastamise juubeliaktusel palvetanud: „Jumal õnnista meie maad ja maavalitsust!” Kaebajate arvates oli Ostrov riigivanema eest mitte päris õigete sõnadega palunud ja „kavalalt mööda hiilunud riigi ja riigivanema eest mõeldud palvuse eest”. Kaebajad nõudsid, et siseminister võtaks kasutusele abinõu „nende üksikute tõrkujate vastu, kes ei taha või ei suuda ennast painutada üldsuse ja valitsuse mõtte alla”.⁷³

Valga praostkonna praosti Johannes Oskar Lauri poolt läbi viidud sisejuurdlus jättis Ostrovi süüdistajad kurba olukorda, sest midagi ei suudetud tõendada. Konsistorium lõpetas juhtumi edasise käsitlemise 17.06.1936.⁷⁴ Politseivalitsuse direktor andis aga nii Ostrovile kui ka tema peale kaevanud

Felix Uibole korralduse ilmuda 27. oktoobril Siseministeeriumi Politseivalitsuse direktori juurde.⁷⁵ Edasisest arhiiviallikad vaikivad ja võib arvata, et politseivalitsuse direktori kabinetis küsimus lahenes, ilma et Ostrovi oleks ametist suspendeeritud.

Rõuge õpetaja Valter Viksi suspendeerimine

Vabadussõjast osa võtnud Valter Viks arreteeriti ühtedel andmetel 13. märtsil 1934⁷⁶ ja teistel andmetel päev varem. Tema eeluurimisvangistus kestis kuni 12. juunini.⁷⁷ Esimesena nõudis Viksi suspendeerimist Rõuge vabatahtliku tuletõrjehingu juht, Kaitseliidu Rõuge malevkonna juhatuse liige ja vallakohtu esimees Paul Peterson. Ülemjuhataja arvates tuli Viks kusagile kaugemale saarele saata, juhul kui ta „vabadussõjalasena poliitika alal edasi tegutseb”.⁷⁸ Mida siis Viksile õieti ette heideti?

Sagedase kirikuskäijana oli Jaan Voitka pannud tähele, et Viksi jutlused olid kahemõttelised, sest „neis seletab Viks vana päikese loojenemisest ja uue tõusmisest, vana korra kadumisest jne.”. Sisult kattuvad tunnistused andsid ka Leon Michelson ja Elmar Ploom. Esimene teadis kinnitada, et Viks seletanud jutluses, et „päike, mis pidi loojenema, hakkab jälle tõusma”. Elmar Ploom lisas juurde, et „päikene, mis sunnitud looja minema, saab tõusma ja kui kord tõuseb, siis ta enam ei looju ja kõik muutub paremaks”. Rõuge apteeker ja Kaitseliidu Rõuge malevkonna juht Armand Sild tunnistas, et Rõuge kiriku juhatuse moodustasid enamikus endised vabadussõjalased. „Kõik Viksi jutlused, mida olen kuulnud, on kahemõttelised, neis antakse mõista, et EVL tegelased on süütu kannatajad ja nende siht

⁷² ERA, f. 852, n. 1, s. 1013. Poliitilise politsei vanem assistent Valgas Politseivalitsuse direktorile 05.05.1936.

⁷³ ERA, f. 852, n. 1, s. 1013. Isamaaliidu Sangaste osakonna esimees, vallasekretär ja Sangaste Ühispinga juhataja Eenpalule 15.05.1936.

⁷⁴ EELKKA, sari 11, s. 300 Mihkel Laid (Ostrov). – Rahamägi Felix Uibole 30.06.1936.

⁷⁵ ERA, f. 852, n. 1, s. 1013. Kutse 21.10.1936.

⁷⁶ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Võru praostkonna praost Konsistoriumile 15.03.1934.

⁷⁷ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – teenistuskiri.

⁷⁸ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Rõuge vallakohtu esimees Paul Peterson Ülemjuhatajale 27.08.1934.

ja idee olnud õige.” Kaitseliidu instruktor Gustav Sikk aga teadis kinnitada, et Viks „Valitsuse ja Vabariigi eest ei palunud. Palus kõigi vangide eest, kes süütult kannatavad.” Peale selle süüdistati teda oma jutlustes hitlerliku Saksamaa ülistamises.⁷⁹ Viimastele pöörati tähelepanu ka ajakirjanduses.⁸⁰

„Võin omalt poolt tõendada, et õpetaja Viks on loobunud igasugusest poliitika tegemisest,” kirjutas piiskop Rahamägi Karl Einbundile.⁸¹ Politseivalitsuse direktor soovitas selleks, et Viksi mitte administratiivkorrast välja saata, ta piiskopi enda korraldusel Rõugest ümber paigutada.⁸² Rahamägi ei rutanud, vaid kinnitas 1935. aasta juunis, pisut enne sõjaringkonnakohtu otsuse langetamist uuesti, et nii palju kui tema teadis, ei olnud Viks kirikus, jutlustes ega ametitalituse kõnedes poliitilist kihutustööd teinud.⁸³ Piiskopi samm jäi tagajärjetuks. Sõjaringkonnakohus karistas 20. juunil langetatud kohtuotsusega Viksi Eesti vabadussõjalaste liikumisest osavõtmise pärast üheaastase tingimisi vangistusega ilma õiguste äravõtmiseta.⁸⁴

Varsti ilmus Võru poliitilise politsei vanemassistendi Juhan Mägi juurde uusi ülestunnistusi andma Arnold Treumuth, kes teadis tunnista, et Viks ja koguduse nõukogu esimees Tõnis Metsmees levitasid Rõuge vallas nii riigivanema kui ka kaitseväge ülemjuhataja Laidoneri kohta „halvakspanevaid ja sihilikku lugupidamatust sisaldavaid kuuldusi, nagu oleks Valitsus eesotsas Riigivanema ja Kaitseväge ülemjuhatajaga organiseerinud riigi rahadega mingisuguse bande ja saatnud Soome, et lasta seal sinna põgenenud vabside tegelast Artur Sirku ära tappa”. Sellise info olevat Viks saanud Tallinnas kohtus viibides.⁸⁵ 16. juulil kuulati selles küsimuses uuesti üle ka Jaan Voitka, kes tunnistas, et pärast vap-

Valter Viks. Foto EELK konsistooriumi arhiivist

Õpetaja Valter Viks palvetamas. Ajaleht Vaba Kirik nr. 2, 18.02.1934. a.

⁷⁹ ERA, f. 852, n. 1, s. 462, lk. 5-28. Jaan Voitka, Leon Michelsoni, Elmar Ploomi, Kaitseliidu Rõuge malevkonna juhi Armand Silla (Sild), Kaitseliidu instruktor Gustav Siku (Sikk) ja Rõuge õpetaja Valter Viksi tunnistused.

⁸⁰ Diktaator W. Wiks. – Võru Teataja 05.09.1934, nr. 101.

⁸¹ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Rahamägi Einbundile 22.09.1934.

⁸² EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Politseivalitsuse direktor Rahamäele 16.10.1934.

⁸³ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Rahamägi 17.06.1935.

⁸⁴ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Viks Rahamäele 27.06.1935.

⁸⁵ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Protokoll 13.07.1935 ja Arnold Treumuthi ülekuulamisprotokoll 13.07.1935.

side kohtuprotsessi on see liikumine Rõuges leidnud endale kindla säilimiskoha kohalikus kirikus. „Valter Viks on rääkinud, et piiskop Rahamägi on temale hea sõber ja seisvat tema eest igal pool, mispärast ei saavat keegi temale midagi teha.”⁸⁶

Ülekuulamisel eitas Viks kõiki süüdistusi⁸⁷, aga olevat käitunud seejuures väljakutsuvalt, loopinud laual olevaid asju ja toas ringi käies peksnud jalaga uksi ning käskinud poliitilisel politseil endale alatute agentide asemel ausaid agente otsida. Ülekuulatavad olevat aga olnud väga tagasihoidlikud, kartes Viksi viha alla sattuda, nagu olevat juba kord varem, 1934. aastal juhtunud, kui piiskop Rahamägi paljastanud Viksile kõikide ülekuulatud isikute nimed ja seletused. Poliitilise politsei assistent leidis, et Viks oli suure tõenäosusega Sirgu tapmise plaanide kohta levitatavate juttude ainus allikas.⁸⁸

Isamaaliidu Rõuge osakonna esimees Frants Tint kaebas 25. novembril 1935 aga otse riigivanemale enesele, mis päädis sellega, et Viks avaldas Võru-Valga-Petserimaa häälekandjas Elu (nr. 102, 16.12.1935) spetsiaalse „Teadaande”: „Et end[ised] Vabad[ussõjalaste] l[iidu] juhid tahtsid Eesti riigivõimu venna vere valamisega haarata, siis pean mina seda jultunuks katseks, mis tervet meie riiki hädaohtu oleks võinud viia ja mõistan selle mõttetu katse hukka ja loodan, et kõik end. Liidu liikmed sama teevad [---].”⁸⁹ Pöördumise iseloom ja kontekst lubavad oletada, et see avaldus oli tehtud poliitilise politsei ettekirjutuste kohaselt. Vabadussõjalaste väidetava mässu katsega oli poliitiline politsei teostanud 11. detsembril Viksi juures Rõuges läbiotsimise. Tema töökabinetis olevalt riuililt leiti poleeritud raamis kindral Andres Larka

„kui riigipööret soovinu” foto.⁹⁰ Oma sõnul sai Viks vapside mässukatsest teada alles 8. detsembri õhtul, aga mitte varem. Ajakirjanduses ilmunud „Teadaande” kaudu olevat ta „avaldanud oma poolehoidu Vabariigi Valitsusele, sest praegune Valitsus on annud meie kirikule tunnustava seisukoha ja on kirikut tema au kohale tagasi tõstnud”.⁹¹ Rõuge Isamaaliidu osakonna juhataja Tint esitas 1936. aasta jaanuaris piiskop Rahamäele siiski avalduse, milles süüdistas Viksi seotuses vapside mässukatsega ja riigijuhtidele antud „ausõnade ja riigivastase vabsliku elemendi väljajuurimise lubaduste” unustamises. Tint nõudis, et piiskop tagandaks Viksi oma ametikohalt.⁹²

Need süüdistused olid küll alusetud, sest poliitiline politsei ei suutnud tõendada Viksi seotust 8. detsembri sündmustega. Kuid pikantsust lisab siiski seik, et siseminister võttis Isamaaliidu Rõuge osakonna juhatuse liikmed oma kaitse alla ega soovitanud esitada nende laimava tegevuse peale kaebust. Viks kinnitas omalt poolt, et ta toetas vabariigi valitsuse ja riigivanema tööd küll kantslist, küll kirjas ja ka igasugustel isamaalistel pidudel.⁹³ Eenpalu uskus rohkem siiski Isamaaliidu Rõuge osakonna kaebajaid, ja vaadanud 23.3.1936 läbi Petseri poliitilise politsei komissari ja Petseri-Võru prefekti ettekanDED, leidis, et Viks ei olnud oma meelsust muutnud, vaid oli koondanud oma lähemateks kaastööliseks koguduse nõukogusse ja juhatusse peamiselt endisi EVL tegelasi. Kirikuseaduse §19-le toetudes otsustas Eenpalu keelata Viksil kirikuõpetaja ametikohuste täitmine Rõuges.⁹⁴ Vikside perekond tuli Võru maakonnast kolmekümne päeva jooksul välja saata.⁹⁵

Viks püüdis endiselt kinnitada oma süü-

⁸⁶ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Voitka ülekuulamisprotokoll 16.07.1935.

⁸⁷ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Viksi ülekuulamisprotokoll 17.07.1935.

⁸⁸ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. J. Mägi 18.07.1935 Märkused.

⁸⁹ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Rahamägi siseministrile 23.12.1935.

⁹⁰ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Kusta Sikka ülekuulamisprotokoll 13.12.1935.

⁹¹ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Viks Rahamäele 19.12.1935.

⁹² EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – F. Tint Rahamäele 11.01.1936.

⁹³ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Viks Konsistooriumile 24.01.1936.

⁹⁴ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Eenpalu otsus 23.03.1936.

⁹⁵ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Politseivalitsuse direktori otsus 25.03.1936.

tust ja tuletas meelde, et ta oli pärast 8. detsembri sündmusi teinud kõik, et ennast jäädavalt distantseerida kõigest sellest, mis teda oli sidunud vapsidega. Ka oli ta kutsunud rahvast jutlustes ja kõnedes viimasel rahvahääletusel andma oma poolthääli riigivanema sammudele. Ta palus väljasaatmise otsuse täitmise aega pikendada.⁹⁶ Eenpalu kirjutas sellele palvele 24. aprillil peale resolutsiooni „jätta tagajärjeta”.⁹⁷ Viksid lahkusid Rõugest 28. aprillil, et asuda elama Valka.

1936. aasta novembris hakkasid ilmema asitõendid, mis kinnitasid Isamaaliidu Rõuge osakonna juhatuse esitatud süüdistuste alusetust.⁹⁸ Seepärast tuli vettpidavamalt süüdistusmaterjali hakata tagantjärele koguma ja otsima sealt, kuhu polnud varem vaadatud. Võru poliitilise politsei juhataja viis allkirja vastu Rõuge kogudusest ära koguduse kroonika. Kui see tagasi toodi, siis olid sealt siseministri tehtud otsusel (11.02.1937) välja võetud lehed, mis sisaldasid sissekandeid ja märkusi viimaste aastate kohta.⁹⁹ Kroonikast lõigati välja umbes 10–12 lehekülge, nendel oli „muu hulgas ka asjalikke märkmeid. Suurem hulk sissekandeid aga sisaldas arvete õiendamist kohalikkude tegelastega ning õp. Viksi seisukohti vapside kavatsuste ning praeguse riigikorra suhtes. Leidus ülistavaid märkusi kindral Larka aadressil ning praegust korda oli nimetatud ebaseaduslikuks. Kuna aga need sissekanded olid kõik tehtud enne õp. Viksile vastava karistuse määramist, siis arvatavasti ei ole neis mingit uut süüdistusmaterjali leitud [– – –] Siseministri otsuse ära kirjas oli ka tsiteeritud üksikuid lauseid,” kirjutas Rõuge kogu-

duse asetäitja õpetaja Johannes Hiimets.¹⁰⁰

Väljalõigatud kirikukroonikalehti ei tagastatud kogudusele ja neid ei ole õnnestunud senini leida ka arhiividest, kuid siseministri otsuse ära kirjas tsiteeriti kroonika lehtedelt leitud lauseid, nagu näiteks vapside 8. detsembri sündmustega seoses, et „grupp vabadussõjalasi tahtsid väevõimuga jalule seadida demokraatlist põhiseaduslikku korda, mis rikutud oli, aga tabati politsei poolt”; „keegi ei tohi oma mõtteid avalikult väljendada, väga paljud on vangistatud, kui keegi on sõandanud mõnd kritiseerivad sõna ütelda praeguse diktatuuri kohta. Igasuguste abinõudega, survega jne. sunniti inimesi hääletama 1936 a. 24 veebruaril K. Pätsi kavade poolt”; „Praegu valitseb kõige täielikumal kujul surve ja kättetasumise iha. Poliitika taha paigutatakse kõik ja igat isiklikku vahekorda viiakse riiklise vajaduse mõtte alla. Võimu vastu ei saa midagi teha, sest valitseda mõõga ja täägiga ei ole raske.”¹⁰¹

Piiskopi otsusega oli Viks paigutatud pärast Rõugest lahkumist ajutiselt ümber Väike-Maarja koguduse õpetaja kohale.¹⁰² 1938. aasta aprilli lõpul palus Viks, et konsistoorium toetaks tema palvet saavutada amnestia ja saada õigus siirduda tagasi Rõuge koguduse õpetajaks.¹⁰³ Analoogse palvega pöördus ta ka siseministeri poole, kuid seal asju selgitades tuli siiski järeldusele, et loobub Rõugesse minekust.¹⁰⁴ Viksidele kehtestatud Võrumaal elamise keeld tühistati 27. juunil 1938.¹⁰⁵ Siseminister tühistas Viksile määratud Rõuge koguduse teenimise keelu alles 24.11.1939.¹⁰⁶ Sinna ta tagasi ei pöördunud.

⁹⁶ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Viks Eenpalule 18.04.1936.

⁹⁷ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Politseivalitsus Viksile 15.04.1936.

⁹⁸ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Rahamägi Isamaaliidu Rõuge osakonna juhatusele 10.11.1936.

⁹⁹ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Johannes Hiimets Konsistooriumile 27.02.1937.

¹⁰⁰ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Johannes Hiimets Rahamäele 19.04.1937.

¹⁰¹ ERA, f. 852, n. 1, s. 462. Kokkuvõte pastor Valter Viksi riigivaenuliku ja maksva korra vastase tegevuse kohta Rõuges.

¹⁰² EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Teenistuskiri ja ka Konsistooriumi osalise koosoleku protokoll 14.02.1941.

¹⁰³ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Viks Konsistooriumile 30.04.1938.

¹⁰⁴ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Konsistooriumi koosoleku protokoll 18.05.1938.

¹⁰⁵ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Politseivalitsus Konsistooriumile 27.06.1938.

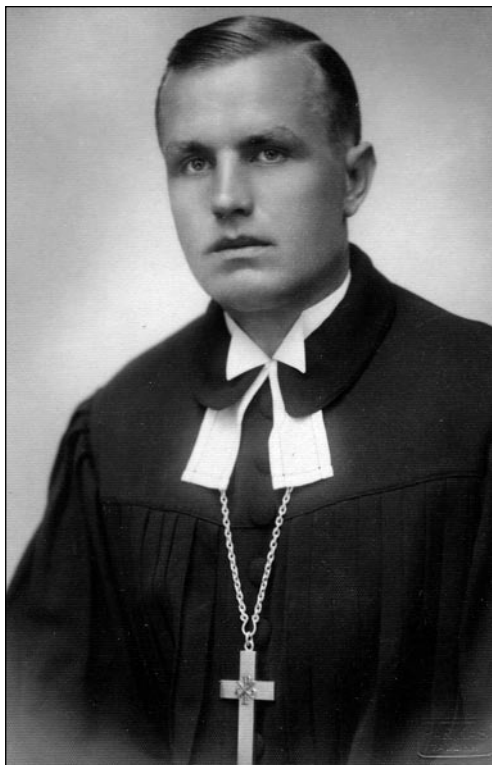
¹⁰⁶ EELKKA, sari 11, s. 672 Valter Viks. – Politseivalitsus Konsistooriumile 25.11.1939.

Tallinna Pauluse koguduse õpetaja Rein Uhke suspendeerimine

Tallinna Pauluse koguduse õpetaja Rein Uhke tihedamad sidemed vabadussõjalastega said alguse ilmselt 1932. aasta sügisel, kui ta pidas 27. novembril Toomkirikus Eesti Vabadussõjalaste Keskliidu IV kongressipäeva hommikul liidu saadikutele jumalateenistuse koos jutlusega.¹⁰⁷ Uhke vahistati 12. märtsil 1934.¹⁰⁸ Esimene ülekuulamine toimus 15. märtsil, siis selgusid poliitilisele politseile ka tema vapsidega liitumise motiivid, milleks olid vapside õilsad eesmärgid ja Tallinna Pauluse koguduse huvid, mida tuli kaitsta linnavalitsuses.¹⁰⁹ 28. märtsil toimunud ülekuulamisel lisas ta varasemale juurde täpsustava märkuse, et ta oli avaldanud EVL Tallinna osakonna liikmeks astumise soovi kas 1934. aasta jaanuaris või veebruaris ning osakond palunud tal kandideerida „Vabadussõjalaste Rahvalikumise” kolmikutes, „sest oli soovitatav, et nende hulgas oleks olnud kandidaadina ka kirikuõpetaja”.¹¹⁰

30. mail saatis Uhke palve ülemjuhatajale (Laidoner) ja kinnitas, et ta ei tundnud vabadussõjalaste „ebalegaalseid sihte”, vaid ainult nende legaalseid ja ausaid põhimõtteid. „Võimalik, et olen mõnes kohas eksinud ja olen kõrvale kaldunud oma kirikuõpetaja elukutse otsekohestest ülesannetest, siis kahetsen siinjuures väga ja palun Teilt, Härra Ülemjuhataja, andestust. Ühtlasi kinnitan siin oma ausõna ja allkirjaga, et loobun tulevikus täiesti poliitilisest tegevusest [– – –] kusjuures mul ei ole ühist suletud liikumisega.”¹¹¹

Kaitsevägede ülemjuhataja otsusega 13.06.1934 saadeti Uhke välja Läänemaale Jõgisoo vallas olevasse isatallu, nagu ta oli

Rein Uhke. Foto EELK konsistooriumi arhiivist

soovinud. Aega anti selleks viis päeva.¹¹² Tallinnast lahkus ta 19. juunil ja juulis anti talle luba soovi korral elada ka Haapsalus. Viimast oli ta palunud seepärast, et tal oli pooleli teadustöö Haapsalu kirikust.¹¹³ Erilool jäeti talle võimalus teha visiite ka Tallinnasse, kus ta 25. juulil kohtus piiskop Rahamäega ja palus, et piiskop isiklikult toetaks ülemjuhataja juures tema amnestiapalvet.¹¹⁴ Seda palvet oli piiskop valmis igati toetama. Tegelikult oli Rahamägi seda küsimust arutanud Laidoneriga juba 15. juulil ja kinnitanud, et Uhke oli lubanud pühenduda ainult oma otsestele ülesannete-

¹⁰⁷ R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I Legaalne periood (1929–1934). – Studia Baltica Stockholmiensia 6. Uppsala, 1991, lk. 150.

¹⁰⁸ R. Marandi. Must-valge lipu all, lk. 423.

¹⁰⁹ ERA, f. 852, n. 1, s. 190. Reinhold Uhke ülekuulamisprotokoll 15.03.1934.

¹¹⁰ ERA, f. 852, n. 1, s. 190. Reinhold Uhke ülekuulamisprotokoll 28.03.1934.

¹¹¹ ERA, f. 852, n. 1, s. 190. Uhke Ülemjuhatajale 30.05.1934.

¹¹² ERA, f. 852, n. 1, s. 190.

¹¹³ ERA, f. 852, n. 1, s. 190. Uhke Ülemjuhatajale 13.07.1934 ja Ülemjuhataja abi Uhkele 20.07.1934.

¹¹⁴ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Uhke Rahamäele 25.07.1934; ERA, f. 852, n. 1, s. 190. Ülemjuhataja abi Uhkele 24.07.1934.

¹¹⁵ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Rahamägi ülemjuhatajale 26.07.1933.

le.¹¹⁵ Ka Tallinna Pauluse koguduse nõukogu oli pöördunud piiskop Rahamäe kaudu Riigivanema poole ja palunud, et Uhke väljasaatmise aega lühendataks, sest kogudus oli oma õpetajaga väga rahul.¹¹⁶

Uhke küsimus oli piiskop Rahamäe jaoks oluline veel teiselgi põhjusel, ja võib-olla oli see piiskopi jaoks isegi olulisim. Nimelt pidas Tallinna Pauluse kogudus oma jumalateenistusi Tallinna Toomkirikus ja et samal ajal lähenes ka Rahamäe piiskopiks pühitsemise päev, siis oli ikkagi imelik, et koguduse õpetaja Uhke oli ametist suspendeeritud. „Mitte, et ennast segada riigi ja Teie tegevusse ning korraldusse, vaid usaldades Teie suurt lahkust ja heasoovlikkust, mida ma juba nii mitu korda olen tundma õppinud, julgen pöörduda Teie poole, härra Kaitsevägede Ülemjuhataja: kas ei oleks võimalik selleks ajaks muuta ümber otsus R. Uhke kohta ja lubada teda asuda Tallinna oma kohale. Mina võtan tema pärast täieliku vastutuse oma peale; tema oli ja on noor ja ma tahaksin loota, et tema minu käekõrval ja silma all arendab oma positiivseid jooni Jumala riigi auks ja meie Eesti riigile kasuks.”¹¹⁷ 12. septembril kirjutas kindralleitnant Laidoner sellele avaldusele pisut ebalevalt, et „võib vist lubada”. Kuid päev hiljem, pärast Laidoneriga konsulteerimist, kirjutas Politseivalitsuse direktor Kuuskänd avaldusele – „ei ole võimalik”.¹¹⁸

Möödus rohkem kui kuu. Vahepeal olid vabadussõjalaste juurdlusmaterjalid kokku pandud ja politseidirektor Kuusekännu poolt esitatud kohtupalati prokurõrile. Mitmed vapsid olid saanud loa asuda tagasi oma töökohtadele, kuid Uhke oli endiselt välja saadetud. Rahamägi saatis taas kord isikliku kirja kindral Laidonerile ja palus, et Uhkele antaks luba asuda tööle Tallinna Pauluse koguduses. Ta seletas ja põhjendas endise

vapsist vaimuliku eksimusi tema noorusega. Piiskop kordas ja rõhutas, et Uhke oli oma teguviisi kahetsenud ja lubanud nii Laidonerile kui ka Rahamäele, et loobub poliitika tegemisest. Rahamägi ei uskunud, et Uhke oleks kusagil teravamalt kõnelenud kui nüüd vabadusse lastud endise Võitluse toimetaja Juhan Libe. Ta pigem kartis, et Uhke võis muutuda „kibedaks”, ja tuletas Laidonerile kui „suurele psühholoogile” meelde, et „õigel ajal ja õigel kohal armuandmine ka 100 süüalusele on vahel tuhat korda õnnistusttoovam riigile, kui kuni viimaseeni kinnihoidmine”¹¹⁹.

Piiskopi palve jäi järjekordselt tulemusteta ja Uhkele endale jäi mõistatuseks, mis asjaoludel teda Tallinna ei lubatud, kuigi vestluses piiskopiga neli kuud tagasi oli viimane teatanud, et kindral Laidoner oli lubanud kaasa aidata tema pagendusest vabastamisele. Ta kinnitas uuesti, et oli elanud võimalikult tagasihoidlikult. Suvel oli ta kahes kohas jutlustanud, sest jutlustamise keeldu polnud talle otseselt kehtestatud. Kuid hiljem, saades teada, et ka seda ei sallita, oli ta jutlustamisest loobunud. Kaheksa kuud oli ta juba pagenduses viibinud ja palus, et piiskop teeks veel ühe katse tema vabastamiseks, sest selline ebamäärane kohtu ootamine ei lasknud tal korralikult sel hetkel oma ainsa töö ehk teadustööga tegelda.¹²⁰

Paigast ei liikunud aga midagi ja novembri lõpul pöördus piiskop siseministri poole ning palus väga ühemõtteliselt ja konkreetselt Uhkele armu anda.¹²¹ Seda palvet ei saanud Einbund väidetavalt rahuldada, sest Uhke oli olnud vapsidega „liiga tihedalt” seotud ja töötas pealegi veel nii „silmapaistvas koguduses, kelle palvekojaks piiskopi kirik”. Einbund soovitas Rahamäel Uhke ümber paigutada välja poole Tallinna ja Tartut.¹²² Nii otsustaski konsistorium 13. detsembril määrata Uhke Kullamaa õpetaja Henn Undi isiklikuks adjunk-

¹¹⁶ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Tallinna Pauluse koguduse nõukogu esimees Rahamäele 20.07.1934.

¹¹⁷ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Rahamägi J. Laidonerile 11.09.1934.

¹¹⁸ ERA, f. 852, n. 1, s. 190, lk. 29. Ülemjuhataja abi Rahamäele 19.09.1934.

¹¹⁹ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Rahamägi Laidonerile 15.10.1934.

¹²⁰ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Uhke Rahamäele daatumita.

¹²¹ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Rahamägi siseministrile 23.11.1934.

¹²² EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Einbund Rahamäele 08.12.1934.

tiks.¹²³ Pärast seda, kui oli kontrollitud operatiivjälgimisega Uhke poliitilist meelsust ja selgitatud välja, et tal ei olnud enam kontakte endiste vapsidega Tallinnas, tühistati 1935. aasta aprillis Uhke pagendus ja ta võis elada kõikjal Eestis.¹²⁴ Rahamägi küsis ka Eenpalult isiklikult üle, kas see tähendas, et Uhke võis jätkata oma tööd ka Tallinna Pauluse koguduses. Selles küsimuses toimusid 16. ja 17. aprillil piiskopi ja siseministri vahel telefonikõnelused, mille sisust ei ole säilinud märkmeid.¹²⁵ Kuid kolme päeva pärast võis piiskop Rahamägi President Pätsile, nagu Issand Jeesus Kristusele enesele kirjutada: „Palun vastu võtta minu otsekohene tänu Ülestõusmise Pühade rõõmu eest, mida valmistasite [---] Tallinna Pauluse kogudusele sellega, et lubasite tema õpetajat tegevusse asuda [---] Tahan julge olla, et Teie usaldus ja arm ei ole mitte asjata.”¹²⁶

Märjamaa õpetaja Jaan Lääne suspendeerimine

Poliitiline politsei alustas Märjamaa koguduse õpetaja Jaan Lääne varasema tegevuse põhjalikumat uurimist 1936. aastal, kui Isamaaliidu Märjamaa osakonnalt ja rahvuskomiteelt tuli 27.02.1936 peaminister Eenpalule informatsioon, et Lääne ütles ära 16. veebruaril toimuma pidanud rahvuslippude õnnistamisest; keeldus kirikus teatamast Kaitseliidu soovist organiseerida rahvale 19. jaanuaril ühist riigi juhtide kõnede kuulamist raadiost ja pidas sel päeval harukordselt pika jumalateenistuse, nii et inimesed ei jõudnud kella 12-ks raadiote juurde. Lisaks süüdistati Läänet veel vaenulikus suhtumises nimede eestistamisse; vabariigi aastapäeva jumalateenistusel polevat ta piisavalt esile tõstnud selle päeva tähtsust,

Jaan Lääne. Foto EELK Konsistoriumi arhiivist

vaid teatanud lakooniliselt, et jutluse teema oli piiskopi poolt ette kirjutatud.¹²⁷

Uuesti võeti kasutusele vanad süüdistused, et Lääne olevat 1934. aasta palvetundides kõnelenud pooldavalt vapsidest, öeldes, „et need on nagu Jumala rahva sekka toonud ja armastust süvendanud” ja 1933. aastal oli Lääne korraldanud kaks erilist jumalateenistust vapsidele, kus kutsunud rahvast hääletama vapside „põhimõtete kasuks”.¹²⁸ Pärast EVL sulgemist öelnud Lääne Valgu algkooli palvetunnis, et vapse mustatakse ja et kogu EVL sulgemine ei ole midagi muud kui poliitiliste erakondade manööver, „kes olles võimu juures püüdsid oma kardetavat võistlejat EVL:i likvideerida, selleks et ise võimu juurde jääda”.¹²⁹ Niisiis oli Lääne üks väheseid vaimulikke, kes kritiseeris häälekalt riigipööret.

Siseminister Eenpalu otsusega keelati Läänel 23. märtsil 1936 kirikuõpetaja ametikohuste täitmine Märjamaa koguduses.¹³⁰ Lääne

¹²³ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Rahamägi Uhkele ja Untile 14.12.1934.

¹²⁴ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Uhke Rahamäele 15.04.1935; ERA, f. 852, n. 1, s. 190, lk. 51–55.

¹²⁵ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Rahamägi Eenpalule 15.04.1935.

¹²⁶ EELKKA, sari 11, s. 641 Rein Uhke. – Rahamägi Pätsile 20.04.1935.

¹²⁷ ERA, f. 852, n. 1, s. 923.

¹²⁸ ERA, f. 852, n. 1, s. 923, lk. 12p. Isamaaliidu Valgu osakonna juhatuse esimehe Mihkel Lauteri tunnistus 06.03.1936.

¹²⁹ ERA, f. 852, n. 1, s. 923, lk. 15. Poliitilise politsei assistendi raport Tallinnas 07.03.1936.

¹³⁰ ERA, f. 852, n. 1, s. 923. Siseminister Eenpalu otsus 23.03.1936.

kaebas selle otsuse edasi Riigikohtule. Ka Märjamaa koguduse juhatus tõendas oma õpetaja süütust ja palus otsuse muutmist.¹³¹ Politseivalitsuse direktor otsustas aga 25. märtsil, et Läänel oli Lääne maakonnas viibimine kuni kaitseseisukorra kestvuseni keelatud. Märjamaalt lahkumiseks anti talle kolmkümmend päeva.¹³² Palvele see otsus tühistada vastati alles pärast kolmekümne päeva möödumist 9. mail eitavalt.¹³³ Lääne lahkus Märjamaalt 25. aprillil ja lubas asuda elama Võhmasse.¹³⁴

Kuulumist EVL-i ridadesse ja oma vaa-dete aktiivset levitamist Lääne eitas: „Missugust vaadet või organisatsiooni vaimu mina pooldan, seda võib vaevalt kõrvaline isik teada; pealegi minu suhtes, kuna olen kinnise iseloomuga, kes oma vaateid ei lähe teistele avaldama või peale suruma. Kas keegi poliitiliste sündmustega kaasa läheb või passiivseks pealtvaatajaks jääb, on iga isiku ja ka iga kirikuõpetaja eraasi.” Ta palus Riigikohtul siseministri otsus tühistada.¹³⁵ Eenpalu palus jätta Riigikohtul Lääne kaebuse rahuldamata.¹³⁶

Riigikohus arutas Jaan Lääne kaebust 5. juunil. Tema advokaat rõhutas, et „põhiseaduse järgi on meil kindlustatud meelsuse ja mõtete vabadus [– – –] Õpetaja peab olema iseseisev isik, kes võib öelda tõtt ka kõrgedel kohtadel seisvatele isikutele,” ja nõudis siseministri otsuse tühistamist. Riigikohus otsustas seda mitte teha, sest Lääne oli enne vabadussõjalaste liikumise sulgemist olnud selle agar toetaja ja veendunud vapside liikumise mõtteosalisena oli eelistanud jääda passiivseks kõrvaltvaatajaks „praegusel riiklikult tähtsal ülesehitustöö ajajärgul [– – –]

takistades sellega kiriklise, ühiskondlise ja riikliku ülesehitustöö ja rahva üksmeele saavutamise normaalset edenemist”¹³⁷.

Märjamaa koguduse liikmed nõudsid õigluse taastamist ja tuletasid Eenpalule meelde: „Õiglus on tagasi tõrjutud ja õigus seisab kaugel, sest tõde komistab tänaval ja ausus ei saa sisse tulla.” (Js 59:14).¹³⁸ Seda soovi korrati ka 3. ja 4. oktoobril toimunud visitatsiooni ajal ning piiskop Rahamägi lubas sellest teavitada „vastavaid ülemusi”. Märjamaa jaoskonna politseikomissari hinnangul ei puudunud aga Lääne Märjamaale tagasitoomise soovides „teatud poliitiline maitse”.¹³⁹ 1936. aasta detsembris esitas Lääne siseministrile uue palve, et teda lubataks uuesti tööle asuda Märjamaa kogudusse.¹⁴⁰ Sellele palvele kirjutas siseminister 17. detsembril lõpuks oma armuandmise otsuse.¹⁴¹

Riho Saard

(1961)

Lõpetanud 1997. aastal Helsingi Ülikooli Teoloogiateaduskonna magistrina. Kaitses 2000. aastal Helsingi Ülikoolis doktorikraadi teoloogias kiriku ajaloo alal. Helsingi ja Joensuu ülikoolide kirikuajaloo dotsent. Töötab EELK Usuteaduse Instituudis ajaloolise õppetooli professorina. Avaldanud 12 monograafiat ja 15 teadusartiklit. Uurimisvaldkonnad: Eesti kiriku ja usuliikumiste ajalugu, Hiiumaa kultuurilugu, Soome ja Eesti kultuurikontaktid.

¹³¹ ERA, f. 852, n. 1, s. 923. Märjamaa koguduse juhatuse protokoll 26.03.1936.

¹³² ERA, f. 852, n. 1, s. 923, lk. 32.

¹³³ ERA, f. 852, n. 1, s. 923, lk. 36.

¹³⁴ ERA, f. 852, n. 1, s. 923, lk. 37.

¹³⁵ ERA, f. 1356, n. 2, s. 2161. Jaan Lääne kaebus Siseministri otsuse peale. – J. Lääne Riigikohtu Administratiiv-osakonnale 23.04.1936.

¹³⁶ ERA, f. 1356, n. 2, s. 2161. Jaan Lääne kaebus Siseministri otsuse peale. – K. Eenpalu Riigikohtu Administratiiv-osakonnale 30.04.1936.

¹³⁷ ERA, f. 1356, n. 2, s. 2161. Jaan Lääne kaebus Siseministri otsuse peale. – Kohtuistungi protokoll 05.06.1936.

¹³⁸ ERA, f. 852, n. 1, s. 923, lk. 39. Märjamaa koguduse liikmed Eenpalule 07.06.1936.

¹³⁹ ERA, f. 852, n. 1, s. 923. Märjamaa jaoskonna politseikomissar Lääne-Saare Prefektile 07.10.1936.

¹⁴⁰ ERA, f. 852, n. 1, s. 923. J. Lääne Siseministrile 12.12.1936.

¹⁴¹ ERA, f. 852, n. 1, s. 923, lk. 46.